

ДЕРЖАВА У СИСТЕМІ КООРДИНАТ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

В. СМОРОДИНСЬКИЙ
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії держави і права
(Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»)*

Чи потрібне Україні верховенство права? Чи спроможне наше суспільство усвідомити його цивілізаційну значущість, досягти його і впровадити на рівні реальної повсякденної практики існування, а не блискучої ширми для угодних владі рішень? Відповіді на ці питання є нашим національним вибором і нашою національною відповідальністю, але вони не можуть не спиратися на плідний тисячолітній досвід інших націй і західної цивілізації загалом у пошуку і винайденні відповідей на такі самі питання.

Значний внесок у розуміння місця і ролі держави у координатах, заданих верховенством права, зроблено античними мислителями. Так, завдяки діалогам Платона, передусім неперевершеному «Крітону», до нас дійшли принципи законотворчості і свободи (свідомої політичної покірності полісу та його законам) Сократа. Цікаво, що одні дослідники знаходять у цих принципах свободу (через законотворчість), а інші — покірність (через те саме). Отже:

1) Закони як батьки: члени поліса (з сучасної точки зору — громадяни) мають коритися їм як заради власної користі, так і на підставі природної залежності (таке собі прагматично-патріархальне обґрунтування верховенства права);

2) відносини Законів із громадянами засновані на домовленості між ними: Закони забезпечують справедливе регулювання полісного життя, а громадяни відповідають їм законотворчістю (невже не чесний обмін?);

3) порушення одного Закону означає загальну непокору до всіх Законів поліса;

4) мешкання в полісі, який людина може залишити, але не залишає, означає мовчазну згоду підкорятися його Законам (зокрема судовим вирокам — що, до речі, й довів своїм учням і всім афінянам Сократ своєю категоричною відмовою від утечі із ув'язнення і смертю), навіть несправедливим, оскільки порушення Закону саме по собі є порушенням справедливості. Докладання зусиль до зміни несправедливих Законів, до переконання членів поліса в необхідності таких змін є справедливим учинком, залишення поліса на користь іншого з кращими

законами (у сучасному розумінні — еміграція) — також справедливим, тоді як порушення Законів поліса, нехтування ними — несправедливим [1, с. 42–53].

Із наведеного вбачається, що закони для Сократа є уособленням поліса, а додержання їх (за певних умов) — уособленням полісної справедливості (інакше кажучи, того, що ми називаємо національним правопорядком).

Учень Сократа Платон так сформулював свою думку щодо обмеження полісної (для нас — державної) влади законом: «Там, де закон підкоряється якійсь іншій владі, не маючи своєї власної, там, на мою думку, недалеко до падіння держави; але коли закон є господарем уряду, а уряд — його рабом, тоді становище дозволяє очікувати доброго, а люди мають усі блага, якими боги осипають державу» [2, с. 16].

Однак першим античним мислителем, що здійснив реальну спробу розглянути і навіть ретельно дослідити державу в тій раціональній і цивілізованій системі координат, яку сучасні правознавці визнають верховенством права, був Арістотель. По-перше, він визначив державу як політичне об'єднання вільних людей заради загального блага, як «сукупність таких громадян, яка, власне кажучи, самодостатня для звичайного існування» [3, с. 68]. По-друге, він (уперше!) чітко сформулював та обґрунтував принцип належного врядування, який за своїм змістом упритул наближається до принципу верховенства права в одному з його класичних інтерпретацій: «Тому справедливо (буде), аби всі рівні владували тією самою мірою, якою вони коряться, і щоб кожен поперемінно то повелівав, то корився. У такому випадку ми маємо справу із законом, бо порядок і є закон. Тому доцільніше, щоб панував закон, а не котрийсь із-поміж громадян. На тій же підставі, коли буде визнано, що управляти мають певні особи, їх треба призначати охоронцями закону і його слугами... Отже, хто вимагає, аби панував закон, очевидно, хоче, щоб панували божество і розум, а хто вимагає, аби панувала людина, проявляє (у своїй вимозі) певне дикунство; бо пристрасть саме і є таким (чимось тваринячим), до того ж вона зводить навіть найкращих правителів з істинного шляху; навпаки, закон — це розум поза пристрастями і бажаннями» [3, с. 95–96].

Зрозуміло, видатні афіняни і гадки не мали про *rule of law* і всі ті великі та маленькі принципи, якими наповниться ця доктрина станом на початок третього тисячоліття. Проте їм удалося ввести державу в систему координат свободи і справедливості (як фундаменту майбутнього верховенства права) і на рівні геніального здогаду знайти в цій системі формулу легального і водночас легітимного (отже, правового) порядку.

Упродовж наступних століть західна юридична думка і суспільна практика — у різні часи з різною енергійністю — продовжували розробляти фундамент величній будівлі верховенства права й ефективного (справедливого, розумного, демократичного і т. ін.) державного ладу на різноманітних засадах, об'єктивно доступних людському розумінню в певний час і в певному місці. Дослідники називають різних попередників доктрини правової держави і верховенства права. На нашу думку, серед інших загальноновизнаних (римського популяризатора демократичних ідей Цицерона, сміливих авторів і натхненників *Magna Carta*, фундаторів концепції не-такого-вже-й-необмеженого державного суверенітету, англійських, французьких і американських просвітників, батьків-заснов-

ників США тощо) не слід забувати головного суддю сера Едварда Коука — славетного провідника ідей незалежності судової влади та її опозиційності спробам посилити королівську прерогативу. Адже його розповідь про нараду з королем Яковом є яскравим прикладом становлення ідеї верховенства права над державною (навіть королівською!) сваволею — задовго до народження теорії поділу світської влади: «Тоді король мовив, що, на його думку, право ґрунтується на розумі й що йому та іншим розум притаманний так само, як і суддям; на що я відказав, що Бог і справді наділив його величність блискучими знаннями і великим природним хистом, але його величність не був навчений правам свого королівства Англія, і справи, які стосуються життя, чи права спадковості, чи майна, чи щастя його підданих, мають розв'язуватися не природним розумом, а штучним розумом та присудами закону, і що закон той — документ, який вимагає тривалих студій і досвіду, щоб людина могла досягти його розуміння... чим король був непомалу ображений і сказав, що це ставить закон над ним, а отже, затверджувати такий закон, як він висловився, було б зрадою; на що я відповів, що Брактон сказав: *“Quod rex non debet esse sub homine, sed sub Deo et lege”* (“Король повинен ходити не під людьми, а під Богом і під законом”» [4, с. 403–404]. У справі доктора Томаса Бонема (1610 р.) Е. Коук згідно з вимогами загального права легалізував принцип, відповідно до якого «ніхто не може бути суддею у своїй справі», зокрема приймати рішення щодо стягнення штрафів на свою користь [5, с. 131]. Не менш актуальною є настанова Е. Коука стосовно того, що «ми повинні перебувати під владою законів, а не людей» [6, с. 192]. У новітній історії її було повернено до життя, наприклад, під час розгляду сумнозвісної Вотергейтської справи у США, що став переконливим доказом реального впровадження принципу верховенства права у державну практику.

Рішучим кроком у напрямі сучасного розуміння верховенства права і місця держави у його системі стають ідеї представників європейського Просвітництва, насамперед І. Канта, який обґрунтовано вважається фундатором доктрини правової державності. Держава, на його думку, — це об'єднання багатьох людей, що підкоряються нормам права. Філософ зазначає: «Найвидатнішою проблемою для людського роду, вирішити яку його примушує природа, є досягнення загального правового громадянського суспільства» [7, с. 7]. Він вважав, що держава має бути саме правовою спільністю — такою, що організована і діє згідно з нормами права, оскільки лише так може бути забезпечено реалізацію принципів справедливості в державі та свободи в розвитку індивіда. Кантові належить славнозвісний вислів: «Людина є вільною, якщо вона має коритися не іншій людині, а закону».

Ідеї І. Канта заклали фундамент двох взаємопов'язаних доктрин, принципово важливих для сучасного розуміння держави, мети її заснування та існування — правової державності та верховенства права, стали інтелектуальним мостом між класичним і сучасним розумінням держави.

Класичними доктринальними засадами правової державності є такі: 1) свобода індивіда як підвалина існування держави; 2) самообмеження, пов'язаність держави правом; 3) обмеженість повноважень державної влади божественними законами і цілями життя людей; 4) поділ державної влади на незалежні гілки, обмежені правом. Гарантіями правової державності є самоврядування суспіль-

ства, незалежна судова влада, зокрема адміністративна юстиція, та ін. З наведеного вбачається, що доктрина правової державності не лише розглядає державу в координатах права та його верховенства над державною сваволею, а й загалом вважає неможливим знаходження держави поза цією системою.

Сучасні науковці (передусім німецькі — О. Гьоффе, Е. Губер та ін.) під правовою розуміють державу, яка характеризується реальним додержанням таких вимог, як: 1) поділ влади, тобто відокремлене функціонування законодавчої, виконавчої та судової влади; 2) незалежність суду, відповідно до якої процес судочинства і судові рішення мають бути цілком незалежні як від впливу вищих інстанцій, так і від будь-якого впливу ззовні; 3) підзаконність адміністративного управління, що виключає можливість здійснення адміністративної діяльності, яка не визначена нормами права; 4) правовий судовий захист, що гарантує можливість учинення судового позову проти будь-якої протиправної адміністративної дії; 5) суспільно-правова компенсація, що забезпечує право на майнову компенсацію постраждалим унаслідок як законної, так і протиправної адміністративної діяльності в майновій сфері [8, с. 166–189].

Правова держава також характеризується тим, що її справжнім сенсом і сутністю є реальна, матеріальна справедливість. Держава є дійсно правовою лише в тому разі, якщо вона спрямована на забезпечення і збереження справедливості та рівності, якщо її метою є свобода і гідність її громадян.

Водночас наприкінці ХІХ ст. у Великій Британії оформлюється окрема концепція «верховенства права» («правління права», «панування права» — *rule of law*) як самостійна доктрина англо-американської правничої думки. Її фундатор — професор Оксфордського університету А. Дайсі — розглядає верховенство права як сукупність низки універсальних правових принципів, серед яких найважливішими є такі:

1) «жодна людина не може зазнавати покарання, тобто в законний спосіб зазнавати фізичних страждань чи матеріальних збитків, окрім як у випадку явного порушення закону, доведеного в юридичний спосіб у судах країни» (неприпустимість державної сваволі);

2) «кожна людина, незалежно від свого рангу чи суспільного стану, підпорядкована праву королівства, і на неї поширюється юрисдикція судів» (рівність кожної людини перед законом і судом) [9, с. 511–528].

Ліберальні за своєю сутністю доктрини правової державності та верховенства права, що поступово зміцнювалися в цивілізованому світі впродовж століть і дозволили переконливо ідентифікувати сучасну державу саме в цій системі координат, у ХХ ст. поглибилися окремими ідеями і цілісними концепціями багатьох дослідників. Так, Ф. Гаєк рецептом гарантування свободи особистості та її захисту від довільного державного втручання вважає повернення до первинних принципів класичних ліберальних доктрин правової держави і верховенства права, які, на його переконання, зазнали занепаду в західних державах. Водночас саме їх мислитель охарактеризував як наріжний камінь свободи.

Ф. Гаєк запропонував таке визначення принципу верховенства права: «це означає, що уряд має виконувати правила, встановлені й проголошені заздалегідь, — правила, що дають змогу з певністю передбачати, як влада використовуватиме свої повноваження здійснення примусу за певних обставин і планувати

власні справи на підставі цього знання». На думку Ф. Гаєка, законодавець, керуючись цим принципом, має формулювати в законах не створені ним штучні веління, а вже апробовані суспільством загальні правила гідної поведінки, основні права громадян, що державним обмеженням не підлягають. Принцип верховенства права передбачає насамперед верховенство приватного права над публічним, верховенство закону, який гарантує свободу людини, а не обмежує її.

Першою ознакою такого закону є його загальність, абстрактність його приписів — закон має містити лише найбільш загальні норми, давати особистості, що їх застосовує, простір для свободи волі, не повинен мати на увазі жодного конкретного індивіда. Саме це філософ вважає гарантією того, що закон не обмежить свободу, відповідатиме принципу верховенства права, буде стабільним.

Другою ознакою такого закону є його доступність та очевидність — результат застосування і тлумачення закону має бути передбачуваним, очевидним. За висловом Ф. Гаєка, «важко перебільшити ту вагу, яку має очевидність закону для поступального й ефективного руху вільного суспільства».

Третьою ознакою такого закону є його рівність, що означає однакове його застосування до всіх осіб. Нормам закону «повинні підлягати й ті, хто уклав їх, і ті, хто їх застосовує, тобто й урядовці, й підлеглі, не має бути винятків ні для кого». Ф. Гаєк виступає як проти прихованого звільнення держави та її посадових осіб від дотримання законів, так і проти влади уряду робити для окремих індивідів винятки із загальнообов'язковості закону. Як зазначає мислитель, лише за умови відповідності законів цим ознакам «можна говорити, що правлять закони, а не люди» [10, с. 112–123] (як бачимо, наступність і розвиток цієї ідеї чітко простежується від Античності через Середньовіччя і до наших часів).

Загалом, сучасна доктрина верховенства права увібрала в себе всі важливі досягнення тисячолітньої історії правничої думки і державної практики її реалізації. Водночас ця доктрина постійно розвивається й удосконалюється. Сучасними її джерелами є передусім юридична наука і судова практика. Велику роль у розбудові сучасної концепції верховенства права, її конкретизації і впровадженні в суспільну практику відіграють праці західних теоретиків і філософів права, зокрема Т. Р. С. Аллана, А. Барака, Р. Дворкіна, Б. Таманаги, вітчизняних правознавців В. Авер'янова, С. Головатого, М. Козюбри, О. Петришина, П. Рабіновича, С. Шевчука та ін. (сучасна наукова доктрина верховенства права). Принципи, що складають концептуальну юридичну конструкцію верховенства права і виводяться з неї, сформульовані судами у своїх рішеннях, зокрема, європейськими національними конституційними судами та Європейським судом з прав людини (сучасна судова доктрина верховенства права).

Відповідно до цих доктрин концепт верховенства права означає додержання публічною владою низки засадничих вимог (принципів). Головними серед них є такі:

1. Вимога законності, тобто неухильного додержання, точного та однакового виконання і правильного застосування законодавства усіма суб'єктами права, передусім органами публічної влади, їх посадовими особами (ця вимога втілена в ст. 19 Конституції України) — як необхідного мінімуму верховенства права.

2. Вимога пов'язаності публічної влади правами людини, тобто їх додержання і забезпечення. Верховенство права ґрунтується на визнанні людини та її прав найвищими цінностями, що реально визначають зміст і спрямованість державної діяльності.

Цю вимогу варто розглянути детальніше, оскільки за одним із доктринальних підходів верховенство права у сучасному розумінні є саме верховенством прав людини.

Під правами людини (*human rights*) розуміються основні правові можливості людини, що є необхідними для задоволення потреб її повноцінного існування в конкретних історичних умовах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку цивілізації і мають забезпечуватися державою на рівні міжнародних стандартів. Ці права є суспільними можливостями людини, тобто окреслюють певну сферу її автономного існування, баланс її можливостей і потреб у відносинах з іншими людьми, державою і суспільством, є невід'ємною складовою її життєдіяльності як члена суспільства.

Права людини є фундаментальними (основними) — під «правами людини» розуміються не всі права, які може мати людина, а лише ті, що стосуються фундаментальних, найістотніших її вимог і потреб. Це певний перелік загальновизнаних найважливіших стандартів, що склалися історично і є відбиттям рівня сучасної людської цивілізації та закріплені в низці міжнародних документів («каталог прав людини»).

У філософсько-правовому сенсі права людини є природними, оскільки виходять від самої природи людини, а не від свавільного розсуду держави чи інших організацій (див. ст. 1 Загальної декларації прав людини 1948 р.: «Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах»). Вони є невід'ємними, тобто розглядаються як невід'ємна складова особистості, без якої вона не тільки є безправною в юридичному сенсі, а й не може існувати і розвиватися нормально у соціальному сенсі, не може бути особистістю, бо не має можливостей для задоволення своїх потреб та інтересів. Отже, без цих прав не можуть нормально розвиватися ані суспільство, ані держава. Оскільки держава не наділяє ними людину, то не може і відібрати. При цьому права людини є невідчужуваними — з причин, що зазначені вище, людина навіть за власним свідомим волевиявленням не може відмовитись від цих прав, обміняти їх на певні матеріальні блага, заставити, позичити тощо.

Права людини є універсальними, тобто поширюються на всіх людей незалежно від їх громадянства, національності, раси, статі. Втім ця властивість заперечується або коригується низкою науковців з огляду на природні відмінності людей (національні, культурні, статеві тощо).

Права людини є егалітарними (рівними) — належать кожному рівною мірою і забезпечують право однакового ставлення до кожного незалежно від расових, стевих, вікових та інших відмінностей. Водночас ця властивість передбачає додаткову потужність механізмів забезпечення прав меншин.

Вони є категоричними (безумовними) — їх визнання, гарантування і забезпечення є категоричною вимогою до держави (згадаймо дві фундаментальні цілі створення держави — забезпечення безпеки людей та їхніх основних прав). Отже, та держава, що не забезпечує прав людини, а *priori* є нелегітимною,

несправедливою, а її громадяни мають природне право на переустановлення такої держави будь-якими засобами.

Права людини є юридичними — чіткими юридичними нормами і водночас ефективно працюючими юридичними механізмами, визнаються і гарантуються державою як шляхом їх закріплення в конституції та інших законодавчих актах, так і приєднанням держави до відповідних міжнародних угод, що становлять «міжнародне право прав людини» (*international law of human rights*). Утвердження, забезпечення і захист прав людини є головним юридичним обов'язком держави. Водночас ці права є моральними, тобто ґрунтуються на позаюридичних, внутрішніх потребах, переконаннях і ціннісних орієнтирах людей; обов'язок публічної влади визнавати, гарантувати і захищати їх є моральним, категоричним незалежно від їх юридичного закріплення і ставлення влади до них [11–14].

Правам людини відповідають зобов'язання держави щодо невтручання у сферу індивідуальної свободи, поваги до прав людини, їх забезпечення, захисту і сприяння реалізації (Статут ООН, ст. 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 3 Конституції України). Це зобов'язання є системою трьох основних типів зобов'язань держави: 1) зобов'язання поважати права людини, що вимагає від представників держави утримуватись від їх порушень; 2) зобов'язання захищати права людини, що передбачає обов'язок держави захищати носіїв прав людини від протиправного втручання в процес їх реалізації і карати правопорушників; 3) зобов'язання забезпечувати здійснення прав людини, що вимагає від держави вживати активних дій (заходів) з метою сприяння реалізації прав людини.

Європейський суд з прав людини при тлумаченні та застосуванні Конвенції про захист прав людини та основних свобод використовує доктрину негативних і позитивних зобов'язань держави. Негативні зобов'язання вимагають від держави утриматись від втручання в реалізацію прав людини. Отже, порушення прав людини відбувається внаслідок або активного перешкоджання державою їх реалізації, або непропорційного її втручання в таку реалізацію. Позитивні зобов'язання вимагають від держави активного втручання в реалізацію прав людини; порушення цих прав відбувається внаслідок відсутності необхідних активних дій із боку держави.

З наведеного, у свою чергу, випливає вимога до публічної влади використовувати всі прийнятні (розумні) та належні засоби для захисту прав людини. Такі засоби можуть бути юридичними (зокрема, законодавче закріплення прав людини, встановлення певних юридичних процедур, вимог тощо) або практичними (наприклад, вжиття певних заходів з метою запобігання нанесенню засудженим особам тілесних ушкоджень) [15, с. 178–179].

Фундаментальною національною гарантією прав людини і водночас вимогою верховенства права є незалежне, неупереджене і некорумповане правосуддя, зокрема адміністративна юстиція.

3. Вимога додержання фундаментальних принципів права (свободи, справедливості, рівності, гуманізму) у правотворчій і правозастосовній діяльності, зокрема заборона негативної дискримінації — не виправданого обмеження людини в її правах за будь-якою ознакою (національністю, расою, статтю, майновим станом тощо). Загалом, розглядаючи систему координат верховенства права і

державу в ній, слід розуміти, що осями цієї системи є свобода, справедливість і рівність як фундаментальні принципи права.

4. Вимога правової визначеності (передбачуваності, правової впевненості). Відповідні вимоги до правотворчості та правозастосування свого часу були сформульовані професором Гарвардської школи права Л. Фуллером на прикладі невдалої правотворчої діяльності короля Рекса і складають так звану «внутрішню моральність права»: закони повинні мати загальний характер; закони мають бути оприлюднені, щоб громадяни знали норми, яких вони повинні дотримуватися; ухвалення і застосування законів, що мають зворотну дію, слід звести до мінімуму; закони мають бути зрозумілими; закони не повинні бути суперечливими; закони не повинні вимагати дій, що виходять за межі спроможностей тих, хто має їх дотримуватися; закони повинні бути відносно постійними; повинна існувати відповідність між формулюванням законів і їх реальним застосуванням [16, с. 43].

Крім цього, актуальним для України є вимога неухильного й оперативного виконання судових рішень як необхідна умова правової визначеності та верховенства права загалом (на це неодноразово вказував Україні Європейський суд з прав людини).

5. Вимога пропорційності, тобто досягнення у правотворчості та правозастосуванні балансу інтересів особи, інших осіб і суспільства. Органи публічної влади не можуть накладати на громадян зобов'язання, що виходять за межі суспільної необхідності. Аналогом пропорційності є американська судова доктрина «зважування інтересів», що передбачає при вирішенні справ зважування загального (національного, суспільного) та особистого інтересів, за наслідками чого взяття під судовий захист того з них, що має більшу вагу, тобто суспільну цінність [17, с. 59–81].

6. Вимога сумлінності публічної влади, тобто сумлінної реалізації органами публічної влади наданих їм повноважень. Основною перешкодою на шляху до впровадження верховенства права у суспільне життя є корупція та інші зловживання публічною владою. З певними застереженнями можна погодитись із дослідниками, які вважають корупцію неформальним чинником цілісності та стійкості деяких, так званих, «сильних» держав, «держав природного права» із «закритими суспільствами» (до яких ці автори обґрунтовано відносять і Україну) [18, с. 134; 19, с. 139–141]. Проте тотальна корупція як усталена вада функціонування публічної влади в цих державах, передусім органів охорони правопорядку і судів, унеможливує впровадження верховенства права, вщент його розтворює, оскільки є вочевидь несумісною з більшістю його вимог. При цьому держава втрачає надійні орієнтири і координати верховенства права, що послаблює її, відриває від сучасної цивілізації, неминуче рано чи пізно призводить до її політичного та економічного занепаду. Отже, цілісність і «сила» таких держав насправді є тимчасовими, а економічні та політичні перспективи за відсутності суттєвих систематичних змін у напрямі повернення до координат верховенства права — вочевидь песимістичними. І підтвержень цього на політичній карті світу достатньо.

Загалом, верховенство права є його верховенством не над державою, а над іншим специфічним соціальним регулятором (неправовим і ненормативним) —

державною сваволею. Існування і значущість цього регулятора визнавали Платон, Дж. Локк, Г. В. Ф. Гегель, К. Шмітт та інші мислителі минулих часів.

Так, Платон у діалозі «Політик» створив образ не обмеженого законом ідеального правителя, який володіє вищим знанням мудрого володарювання, що надає йому право мати абсолютну владу в державі й правити за власним розумінням. При цьому він не є тираном, оскільки його правління є не тиранічним (насильницьким і несправедливим), а навпаки — справедливим і м'яким.

Дж. Локк визнає, що в певних випадках уряд заради суспільного блага може діяти попри норми закону або навіть всупереч йому — на підставі закону природи. Це є його прерогативою — дозволом, яким народ дає змогу своїм правителям робити деякі речі на власний розсуд, коли закон мовчить, а іноді й чинити всупереч букві закону заради суспільного блага.

Безумовно, державна сваволя є ефективним і простим у реалізації інструментом соціальної регуляції. Втім це дуже небезпечний інструмент, що є антиподом ідеологем конституціоналізму і верховенства права. Він є об'єктивною реальністю, завжди співіснує разом із державою, хоча заради виживання і змінює свої зовнішні прояви. Тим важливішим є дослідження суттєвих рис державної сваволі, засад та умов її здійснення, співвідношення з іншими суспільними регуляторами (насамперед із правом), відокремлення від такої «модної» і водночас проблемної юридичної категорії, як державна дискреція. На жаль, юридична наука (зокрема, теорія держави і права, конституційне право, філософія права) не приділяє уваги цим проблемам, відгороджуючи суспільство від неприємних, болючих, однак вельми значущих знань і практик.

У всякому разі, правники, передусім науковці, судді, правоохоронці, мають усвідомити, що вибір між системами координат верховенства права і верховенства державної сваволі — це важкий, але очевидний цивілізаційний вибір. Як зазначає Правлячий Князь Ліхтенштейну Ганс-Адам II у своїй книзі «Держава у третьому тисячолітті», «єдиною сферою, за винятком міжнародних відносин, в якій держава... все ще має конкурентну перевагу перед приватними компаніями, місцевими громадами і союзами громад, є верховенство права. Для переважної більшості населення найважливішим завданням держави є забезпечення правового захисту, закону і порядку... Те, що верховенство права дотепер існує у багатьох демократичних державах, варто назвати маленьким чудом... Яка користь від демократичної, правової держави, що розбудувала найскладнішу суспільну систему чи проводить витончену культурну політику, якщо головний стовп конституційної держави — верховенство права — обрушився і держава неспроможна надати своїм громадянам належного правового захисту?» [20, с. 141–143]. Гідна відповідь на це актуальне для України питання, так само як і найважливіший цивілізаційний вибір єдиної правильної системи координат, в якій ця відповідь знаходиться, є предметом відповідальності публічної влади і вітчизняної правничої спільноти (зокрема наукової) як перед сучасним українським суспільством, так і перед майбутніми поколіннями. Ми зобов'язані постійно, наполегливо і результативно робити добро зі зла — тому що більше його нема з чого робити.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Платон*. Діалоги : пер. з давньогр. / Платон. — К. : Основи, 1995. — 394 с.
2. *Таманага Б.* Верховенство права: історія, політика, теорія : пер. з англ. / Б. Таманага. — К. : Вид. дім «Києво-Могил. акад.», 2007. — 208 с.
3. *Арістотель*. Політика : пер. з давньогр. / Арістотель. — К. : Основи, 2005. — 239 с.
4. *Себайн Дж. Г.* Історія політичної думки : пер. з англ. / Дж. Г. Себайн, Т. Л. Торсон. — К. : Основи, 1997. — 838 с.
5. *Четвернин В. А.* Демократическое конституционное государство: введение в теорию / В. А. Четвернин. — М. : Ин-т гос. и права Рос. акад. наук, 1993. — 280 с.
6. *Енциклопедія політичної думки* : пер. з англ. — К. : Дух і Літера, 2000. — 472 с.
7. *Кант И.* Сочинения : в 6 т. Т. 6. : пер. с нем. / И. Кант. — М. : Мысль, 1966. — 743 с.
8. *Политическая философия в Германии* : пер. с нем. : сб. статей. — М. : Совр. тетради, 2005. — 520 с.
9. *Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права* / упоряд.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд. — К. : Книги для бізнесу, 2008. — 992 с.
10. *Hayek F. A. von.* The road to serfdom : text and documents / F. A. Hayek ; ed. by Bruce Caldwell — Definitive ed. — L. : The University of Chicago press, 2007. — 284 p.
11. *Права людини: Концепції, підходи, реалізація* : пер. з англ. / за ред. Б. Зізік. — К. : Ай Бі, 2003. — 263 с.
12. *Філософія прав людини* : пер. з нім. / за ред. Ш. Госепата, Г. Ломанна. — К. : Ніка-Центр, 2008. — 320 с.
13. *Экштайн К.* Основные права и свободы по российской Конституции и Европейской Конвенции : учеб. пособие для вузов / К. Экштайн. — М. : NOTA VENE, 2004. — 496 с.
14. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. — вид. 9-ге зі змінами. — Львів : Край, 2007. — 192 с.
15. *Теорія держави і права* : посіб. для підготовки до держ. іспитів / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський, Г. О. Христова ; за заг. ред. О. В. Петришина. — 2-ге вид., допов. і змінене. — Х. : Право, 2013. — 208 с.
16. *Фуллер Л. Л.* Мораль права : пер. з англ. / Л. Л. Фуллер. — К. : Сфера, 1999. — 232 с.
17. *Коэт-Элия М.* Американский метод взвешивания интересов и немецкий тест на пропорциональность: исторические корни : пер. с англ. / М. Коэт-Элия, И. Порат // Сравнит. конституц. обозрение. — 2011. — № 3. — С. 59–81.
18. *Дарден К.* Целостность коррумпированных государств: взяточничество как неформальный институт управления : пер. с англ. / К. Дарден // Прогнозис. — 2010. — № 1. — С. 109–134.
19. *Уэйнгаст Б. Р.* Почему развивающиеся страны так сопротивляются верховенству закона? : пер. с англ. / Б. Р. Уэйнгаст // Прогнозис. — 2010. — № 1. — С. 135–162.
20. *Ханс-Адам II, князь.* Государство в третьем тысячелетии : пер. с англ. / Ханс-Адам II, князь. — М. : Инфотропик Медиа, 2012. — 320 с.

Смородинський В. С. Держава у системі координат верховенства права

Анотація. Стаття є науковим дослідженням місця держави у координатах верховенства права. У ній простежується історія виникнення та розвитку доктрини верховенства права, розкривається її сучасний зміст. Верховенство права розглядається, з одного боку, як верховенство прав людини, а з другого — як верховенство права над державною сваволею. Автором визначаються сучасні вимоги верховенства права (законність, пов'язаність публічної влади правами людини, додер-

жання основних принципів права, правова визначеність, пропорційність, сумлінність публічної влади) і розкривається їхній зміст. Вибір між верховенством права і верховенством державної сваволі визначається автором як найважливіший цивілізаційний вибір публічної влади і правничої спільноти (зокрема наукової), що є предметом їх відповідальності перед сучасним суспільством і майбутніми поколіннями.

Ключові слова: верховенство права, держава, правова держава, права людини, державна сваволя, верховенство права над державною сваволею.

Смородинский В. С. Государство в системе координат верховенства права

Аннотация. Статья представляет собой научное исследование места государства в координатах верховенства права. В ней прослеживается история возникновения и развития доктрины верховенства права, раскрывается ее современное содержание. Верховенство права рассматривается, с одной стороны, как верховенство прав человека, а с другой — как верховенство права над государственным произволом. Автором определяются современные требования верховенства права (законность, связанность публичной власти правами человека, соблюдение фундаментальных принципов права, правовая определенность, пропорциональность, добросовестность публичной власти) и раскрывается их содержание. Выбор между верховенством права и верховенством государственного произвола определяется автором как важнейший цивилизационный выбор публичной власти и юридической общественности (в том числе научной), являющийся предметом их ответственности перед современным обществом и будущими поколениями.

Ключевые слова: верховенство права, государство, правовое государство, права человека, государственный произвол, верховенство права над государственным произволом.

Smorodynskyy V. State in the Rule of Law Coordinate System

Summary. The article is devoted to scientific researching of state in the Rule of law coordinate system. This doctrine's genesis, development and modern content are analyzed. The Rule of law is understood, on the one hand, as the primacy of human rights, and, on the other hand, as the supremacy of law over state arbitrariness. The author defines the elements of the Rule of Law (legality, limitation of state power by human rights, fundamental principles of law, legal certainty, proportionality, and integrity of public power) and analyzes their content. From the author's point of view the alternative between rule of law and rule of state arbitrariness is the main civilization choice of public power and legal community (e.g. scientific one), which is considered to be the subject of their responsibility to present-day society and future generations.

Key words: rule of law, state, Rechtsstaat, human rights, government arbitrariness, rule of law over state arbitrariness.